

ДАЦЕНКО Ю. П.

Київський національний лінгвістичний університет

ФРЕЙМОВА СЕМАНТИКА У ВИВЧЕННІ КАТЕГОРІЙ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ ТА ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті розкрито специфіку універсальних категорій аспектуальності та темпоральності, виділено їх складники в італійській та українській мовах. Зіставно-типологічний аналіз вказаних категорій в італійській та українській мовах, проведений на основі класифікації семантичних груп дієслів, дозволяє встановити причини, які породжують збіги та розбіжності у структурі і функціонуванні категорій аспектуальності та темпоральності у зіставлюваних мовах.

Ключові слова: категорія аспектуальності, темпоральність, прототипна семантика, лексичний маркер, основне / периферійне значення, аспект, вид

В статье раскрыто специфику универсальных категорий аспектуальности и темпоральности, выделены их составляющие в итальянском и украинском языках. Сопоставительно-типологический анализ указанных категорий, проведенный на основе классификаций семантических групп глаголов, позволяет установить общие и отличительные особенности в структуре и функционировании категорий аспектуальности и темпоральности в исследованных языках.

Ключевые слова: категория аспектуальности, темпоральность, прототипная семантика, лексический маркер, основные / периферические значения, аспект, вид.

This article focuses on the categories of aspectuality in the Italian and Ukrainian languages. A comparative analysis of the past tenses of the perfect / imperfect aspects in Italian and perfective / imperfective in Ukrainian has been accomplished in the light of recent achievements in frame and prototype semantics.

Key words: category of aspectuality, frame semantics, prototype semantics, lexical marker, basic / peripheral meaning, aspect.

Актуальність статті визначається спрямованістю сучасної науки у русло прототипної семантики, яка інтерпретується як новий напрям у когнітивному вивченні мовних значень.

Метою статті є виділення прототипних ознак імперфективного / перфективного аспектів в італійській мові та недоконаного / доконаного видів в українській.

Визначена мета передбачає **завдання** дослідити не тільки традиційні випадки вживання вищезгаданих аспектів / видів, але і виявити ознаки, що залишилися за межею традиційних досліджень в італіністиці та україністиці.

Об'єктом статті виступає категорія аспектуальності в італійській і українській мові.

Матеріалом дослідження слугують дієслівні форми минулої дії імперфективного / перфективного аспектів і недоконаного / доконаного

видів в італійській і українській мовах відповідно.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше застосовується комплексний підхід до вивчення категорій аспектуальності у віддаленоспоріднених мовах.

Фреймові відводиться провідна роль серед структур (пропозицій, мереж, сценаріїв), які зберігаються в пам'яті як пакети інформації або продукуються, за необхідністю, із компонентів, що містяться в пам'яті й забезпечують прийнятну когнітивну обробку стандартних ситуацій. Саме ці когнітивні моделі становлять основу мовної категоризації і концептуалізації світу і є основним механізмом, що забезпечує збереження інформації про світ у свідомості людини [1:14]. Отже, фрейми відтворюють уявлення про світ у спрощеному, але системному вигляді, оскільки, за словами І. А. Тарасової [2:176], фрейми поєднують у собі фізичну та соціокультурну дійсність. Під *фреймом* розуміють лінгвокогнітивне утворення, носієм якого виступає мовний корелят [3:39] з узагальнюючим характером, як статичного елемента, стосовно якого аналізуються інші елементи структури, суттєві для певного явища та наявність у фреймі здатності охоплювати різну за обсягом інформацію [4:92]. Так, Ч. Філмор [5; 6] визначив фрейм як групу слів, поєднання яких мотивується та структурується певними уніфікованими конструкціями знання або конструкціями, що характеризують досвід.

Як слушно зауважує Є. В. Клобуков [7:37], когнітивне спостереження над процесом концептуалізації світу у вивченні мови дає можливість виявити додаткові аргументи, що дозволяють знайти ті категорії і групи, що відсутні в одній із мов. Вивчення тих чи інших граматичних явищ у когнітивному аранжуванні є неможливим без семантики, а розгляд семантики – без звернення до світу та знань людини, а також до таких феноменів, як мислення, сприйняття, увага, пам'ять [8:48]. Отже, граматики виступає, як результат концептуалізацій, яка, в свою чергу постає в такому ракурсі, як "певний спосіб узагальнення людського досвіду, який мовець реалізує в даному висловлюванні" [9:7].

У своїх роботах С. А. Жаботинська [1;10;11] пропонує розглядати ономазіологічні структури як концептуальні схеми, елементи яких наділені схематичним значенням, що відповідає категоріям мислення. Так, за авторкою, схема є когнітивна репрезентація, що включає схожі риси багаточисленних випадків використання знаків. Схеми являють собою закоренілі у мисленні зразки нашого досвіду. Після того, як зразки стають закоренілими, вони можуть бути використаними при розумінні

мовних виражень. У цьому випадку вони категоризуються за допомогою схем. Таким чином, мовні вираження пов'язані зі структурами знань, які їх породжують та забезпечують їх інтерпретація.

У статті [10:82] дослідниця інтерпретує вчення Р. Ленекера, за яким, схеми когнітивної лінгвістики, що мають високий рівень узагальнення, повинні мати такі властивості:

- 1) здатність застосування для семантичного опису багаточисельних феноменів у різних мовах;
- 2) здатність порівняння з певними когнітивними здібностями, що аналізуються;
- 3) здатність бути задіяним у експліцитній категоризації різноманітних мовних явищ.

У своєму дослідженні Р. Ленекер [12:76] доводить, що фрейм може відповідати зображенню загального поняття з "матрицею предикації" або класифікаційною ієрархічною структурою. Сутність такої ієрархічної структури полягає в тому, "що інформація про атрибути, чи предикати, які містять фрейм верхнього рівня, спільно використовується усіма фреймами нижніх рівнів, пов'язаних з ним. Така концептуальна модель є моделлю міжфреймової сітки" [4:93]. Для того, щоб встановити, як мова передає інформацію про світ, необхідно виявити когнітивний статус дії, тобто, як вона сприймалася, а потім обмірковувалася, впізнавалася мовною особистістю. Для цього сцени (дії), що сприймаються мовцем, поділяються на сцени спокою, без зміни, та сцени з візуальними змінами. Перші називаються станом речей, другі – ситуаціями або подіями. Як доводить О. С. Кубрякова [13:235], у перших діях, статичних, нічого не відбувається, у других, навпаки, щось змінюється, люди чи об'єкти не залишаються тими ж або там же. Для цього відповідні частини сцен кодуються дієсловами, які у першому випадку описують розташування предметів, їх стабільні та позиційні характеристики, а у другому – зміни, що трактуються як події та перехід від одного до іншого стану. Життєвий світ людини складається з окремих ситуацій / сцен – ситуацій / сцен дії та мовлення. У такий спосіб ситуація інтерпретується як фрагмент життєвого світу і утворює контекст ситуації діяльності.

Поняття дієслова і когнітивних концептів, що лежать в його основі, народжується не стільки по відношенню до агенса, скільки по відношенню до сцени чи ситуації, що оцінюється в цілому і пов'язує дієслово з такими категоріями як аспект і час. У такому руслі дієслово має бути визначено як частина мови з хронотропними властивостями,

тобто такими, що належить одночасно до сприйняття просторових та темпоральних відношень.

За Л. Теньєром [див. 2:175], речення слід інтерпретувати як маленьку драму із своїми учасниками та обставинами, де центром речення, як у багатьох індоєвропейських мовах, є дієслівний вузол, який виражає цю свого роду маленьку драму, або в ньому обов'язково є дія, а частіше дійові особи та обставини. За допомогою дієслова інтерпретується сприйняття часу та простору в єдиному хронотопі, а саме в його концептуальній структурі міститься образ руху, який здійснює об'єкт під час свого переміщення. Саме це дозволяє дієслову базуватися не тільки на одному концепті, але й поєднувати у собі найскладніші для людської думки концепти часу і простору. Відомо, що людина сприймає картину світу не як хаотичне нагромадження фактів і предметів, а як "упорядковану сукупність знань про дійсність, що сформувалася в загальній свідомості" [4:95]. Семантика предикату є надзвичайно важливою для розуміння мовної картини світу, оскільки "будь-яке висловлення можна трактувати як повідомлення про суб'єкт та його предикат. Вивчення цих двох категорій дозволяє по-новому підійти до розуміння конструктивної ролі, характеру та типів предикатів у побудові речення" [14:35].

За рахунок залучення до аналізу принцип сприйняття та відображення світу через взаємодію та взаємозв'язок об'єктів подій, когнітивний підхід до категорій аспекту / виду і часу дозволяє уточнити саме поняття "речення". Використання поняття "фрейм" як поетапного поєднання кількох ситуацій (одночасності та різночасності процесних та результативних дій) дозволяє виявити цілу низку взаємопов'язаних одиниць, з яких складається саме речення. Глумачення та аналіз складного речення у вигляді нашарування розчленованої структури на чолі з предикативною структурою не суперечить когнітивному підходу у лінгвістиці, оскільки "він розуміє речення як структуру свідомості, одиницю зберігання знання, одиницю, яка репрезентує світ та виступає у вигляді певної форми його репрезентації" [15:62]. Отже, у реченні поєднується поняття про уявлення стану речей у світі, а поняття фрейму з огляду на це уточнюється та розширюється, оскільки він містить слоти тематично поєднаних та співвідносних між собою елементів-ситуацій.

Для побудови фреймових мереж використовуємо концепцією побудови фреймових мереж С. А. Жаботинської [1;10;11], яка розробила класифікацію, що складається з п'яти основних, взаємозалежних фреймів.

У базовому акціональному фреймі, на якому побудований наш аналіз, усі учасники подій наділені ролями, де ХТОСЬ / агент виконував або виконав ЩОСЬ. Така пропозиція називається **акціональною схемою** і в залежності від характеру самого акту, схема може набувати таких різновидів:

1) схема реалізації процесу (тривалої дії), / стану, де ХТОСЬ (агент) виконував ЩОСЬ: *l'uomo leggeva il libro / чоловік читав книгу*;

2) схема виконання результативної дії (закінченої), де ХТОСЬ виконав ЩОСЬ. Такий акт може бути двох типів: у першому типі ХТОСЬ (агент) подіяв на ЩОСЬ (пацієнт) і в результаті фізичного або ментального контакту ЩОСЬ (пацієнт) не зазнав жодних змін: *l'uomo ha guardato la foto / чоловік подивився на фотографію*. У другому типі під дією КОГОСЬ (агента) ЩОСЬ зазнає певних змін і стає афективом: *l'uomo ha riparato la macchina / чоловік полагодив машину*.

Отже, залежно від реалізації та спрямованості дії на результат, ми виділили дві основні акціональні схеми – процесна реалізація дії та результативна, оскільки ознаки тривалості / моментальності дії як важливі параметри існування матерії в навколишньому світі є основою розподілу часових якостей динамічного або статичного буття денотатів. Під процесною реалізацією розуміємо тривалу дію, що не досягла своєї межі на часовій осі, а під результативною – дію, що досягла своєї реалізації. За О. В. Бондарком [16:119], "процесність" – не елементарна семантична одиниця, а семантичний комплекс, що складається із декількох пов'язаних між собою низкою ознак. Серед таких ознак за критерієм спрямованості дії виділяємо такі:

1) "серединність", яку можна виділити при виконанні процесної дії і яка зумовлює ознаку незавершеності, при якій дія почалася, але ще не закінчилася;

2) "динамічність", що являє собою вираження динаміки протікання дії у фіксований момент, перехід від одного стану до іншого.

Протиставити ознакам процесної дії можна наступні ознаки результативності дії, яка спрямована на досягнення межі:

1) "цілісність дії", яка обмежена у своїй реалізації. Цілісність дії являє собою ознаку комплексності та неподільності на фази початку, тривалості на кінця дії. Ознака цілісності включає в себе повноту прояву дії, досягнення нею межі, що обумовлена лексичним значенням дієслова та родами дієслівної дії (*starnutire, svegliarsi, svenire / чихнути, прокинутися, втратити свідомість*);

- 2) "обмеженість дії", що не передбачає тривалість після своєї реалізації (*cadere, saltare / упасти, стрибнути*);
- 3) "ознака закінченості дії". Під закінченістю розуміємо повноту прояву дієслівної дії у часі, що також обумовлена лексичним значенням дієслова та родом дієслівної дії (*aver scritto – написати*).

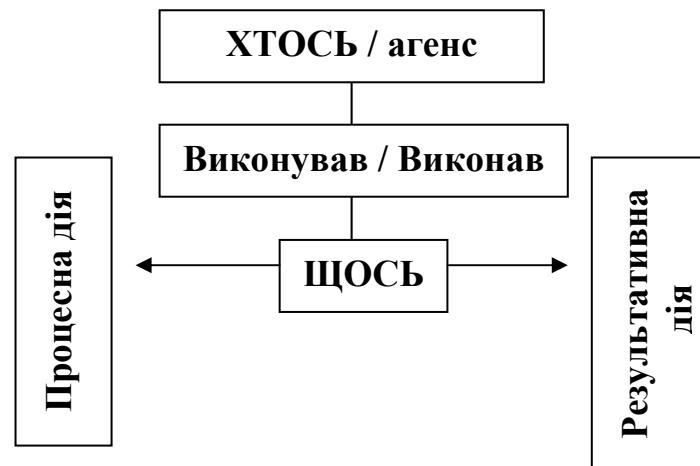

Рис. 1. Акціональний фрейм процесної / результативної дій в італійській і українській мовах

Отже, процесним діям відповідають імперфектний аспект в італійській та недоконаний вид в українській, а завершеним діям відповідно – перфектний аспект та доконаний вид. Акціональний фрейм набуває конфігурації:

Оскільки граматична структура представляє собою більш узагальнений вид організації комунікативних одиниць мови, стає цілком природно те, що різні за семантичним оформленням одиниці можуть об'єднуватися однією граматичною структурою. Виходячи з цього, аналіз акціональних схем процесності та результативності ми будемо за допомогою фінітних форм дієслова в італійській мові перфектного / імперфектного аспектів та в українській мові форм доконаного / недоконаного видів; сполучників та сполучних слів на позначення часу реалізації дії; прийменників та прийменникових словосполученнях; часток; неособових форм дієслова та їх аспектуальних конструкцій (абсолютні конструкції с інфінітивом, герундієм, дієприкметником).

Проаналізований нами матеріал показав, зіставний метод у вивченні категорії аспектуальності на прикладах віддаленоспоріднених мов таких, як італійська й українська, дозволяє інтерпретувати традиційно-відомі факти у новому ракурсі, виявляючи тим самим нові схожості та

розбіжності між обома мовами. Саме в такому когнітивно-прототипічному напрямі ми вбачаємо **перспективність подальшого дослідження** категорії аспектуальності в італійській та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Жаботинская С. А.* Концептуальный анализ: типы фреймов / Светлана Анатольевна Жаботинская // Вестник Черкасского ун-та. – Серия “Филологические науки” / глав. ред. Анатолий Иванович Кузьминский. – 1999. – Вып. 11. – С. 3-20.
2. *Тарасова И. А.* Когнитивные основания системной организации речи / Ирина Александровна Тарасова // Вісник Харківського держ. ун-ту: Серія: Романо-германська філологія / голов. ред. Ірина Сергіївна Шевченко. – 1999. – № 424. – С. 174-183.
3. *Петрухина Е. В.* Когнитивные проблемы в изучении аспектуальных категорий русского глагола. / Елена Васильевна Петрухина // Материалы второй международной школы-семинара по когнитивной лингвистике: [Когнитивная семантика], (11-14 сентября 2000 г.) : в 2-х ч. / отв. ред. Николай Николаевич Болдырев. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2000. – С. 181-183.
4. *Ніжегородцева-Кириченко Л. О.* Екстраполяція фрейму на структуру лексико-семантичного поля / Лариса Олексіївна Ніжегородцева-Кириченко // Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки: Серія: “Філологічні науки” / голов. ред. Євген Іванович Гороть. – 2007. – № 4. – С. 90-95.
5. *Fillmore Ch.* Frame Semantics / Charles J. Fillmore. – Seoul: Hanshin, 1982. – P.111-138.
6. *Fillmore Ch.* Frames and Semantics of Understanding / Charles J. Fillmore // Quaderni di Semantica /edit. Mario Alinei. – Bologna: Il Mulino, 1985. – №6 (2). – P. 222-253.
7. *Клобуков Е. В.* Уровни категоризации и строение системы семантических категорий (из наблюдений над концептуальной базой функциональной грамматики) / Евгений Васильевич Клобуков // Материалы Всерос. научн конф. [“Теоретические проблемы функциональной грамматики”], (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001 г.) / РАН; Институт лингвистических исследований. – СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – С. 36-45.
8. *Пчелінцева О. Е.* Аспектуальність у структурі віддієслівних імен у російській мові : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” / Олена Едуардівна Пчелінцева; – Київськ. держ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 17 с.
9. *Сегін Л. В.* Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах: дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Сегін Любомир Васильович; Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 280 с.
10. *Жаботинская С. А.* Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных: дис. д-ра филол. наук: спец. 10.02.19 “Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика” / Светлана Анатольевна Жаботинская; Московский гос. лингвистический ун-т.– М., 1992. – 336 с.
11. *Жаботинская С. А.* Ономазиологические модели в свете современных школ когнитивной лингвистики / Светлана Анатольевна Жаботинская // С любовью к языку. – Москва-Воронеж, 2002. – С. 115-123.
12. *Куцова Р. А.* Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови: дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Куцова Раїса Адамівна; Харківський держ. ун-т. – Х., 1997. – 223 с.
13. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира: [монография] / Елена Самуиловна Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
14. *Селіванова О. О.* Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд): [монография] / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Вид-во “Український Фітосоціцентр”, 1999. – 148 с.
15. *Калько М. І.* Аспектуальність і дієслівна полісемія : [монография] / Микола Іванович Калько. – Черкаси: БРАМА, 2002. – 143 с.
16. *Бондарко А. В.* Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис: [монография] / Александр Владимирович Бондарко. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.